

O‘QUVCHILARDAGI DELINKVENT XULQ – ATVOR: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Dexqonova Raxnamoxon Adixamdjanovna

Andijon viloyati Izboskan tumani

37-umumiy o‘rta ta‘lim maktab psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘quvchilarda delinkvent xulq-atvorning kelib chiqish sabablari, uning psixologik va ijtimoiy muammolari hamda bunday holatlarni bartaraf etish yo‘llari yoritilgan. Delinkvent xulqning shaxs rivojiga salbiy ta‘siri tahlil qilinib, maktab psixologi, oila va pedagoglarning hamkorlikdagi faoliyati muhim omil sifatida ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Delinkvent xulq-atvor, deviant xulq, o‘quvchi psixologiyasi, ijtimoiy muammo, huquqbuzarlik, psixologik profilaktika, korreksiya, emotsional barqarorlik, oila muhiti, tarbiya.

KIRISH

Delinkvent xulq-atvor — bu jamiyatda o‘rnatilgan me‘yor va qoidalarga zid bo‘lgan, huquqiy va axloqiy normalarni buzuvchi xatti-harakatlar majmuasidir. O‘quvchilar orasida bunday xulqning paydo bo‘lishi jiddiy ijtimoiy-psixologik muammo hisoblanadi. Delinkvent xulq-atvorning asosiy sabablaridan biri oilaviy muhitdagi muammolardir. Nazoratning sustligi, ota-onalar o‘rtasidagi nizolar, e‘tiborsizlik yoki haddan tashqari qattiqqo‘llik bolada salbiy xulq shakllanishiga olib kelishi mumkin. Bola ko‘pincha o‘z muhitidagi xulq modellarini takrorlaydi.

Yana bir muhim omil — maktab muhitidagi muammolar. O‘quv jarayonida muvaffaqiyatsizlik, tengdoshlar bilan ziddiyatlar yoki o‘qituvchi bilan noto‘g‘ri munosabatlar o‘quvchida norozilik va agressivlikni kuchaytiradi. Natijada u noto‘g‘ri yo‘llarga kirib qolishi mumkin. Ijtimoiy muhit va tengdoshlar ta‘siri ham delinkvent xulq shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Salbiy guruhlarga qo‘shilish, noto‘g‘ri qadriyatlar va internetdagi zararli kontentlar o‘quvchining xulqiga ta‘sir ko‘rsatadi.

Delinkvent xulqning oqibatlarini jiddiy bo‘lib, u o‘quvchining kelajakdagi hayotiga, ta‘lim olishiga va jamiyatdagi o‘rniga salbiy ta‘sir qiladi. Bunday holatlar ko‘pincha huquqbuzarlik va ijtimoiy moslashuvning buzilishiga olib keladi. Ushbu muammoni hal etishda psixologik profilaktika muhim ahamiyatga ega. Maktab psixologi o‘quvchilarning xulq-atvorini kuzatib borishi, xavf guruhiga kiruvchi bolalarni erta aniqlashi va ular bilan individual ishlashi zarur.

Psixologik treninglar, suhbatlar va korreksion mashg'ulotlar o'quvchilarda ijobiy xulqni shakllantirishga yordam beradi. Ularda o'zini boshqarish, emotsional nazorat va ijtimoiy moslashuv ko'nikmalari rivojlantiriladi. Oila bilan hamkorlik ham juda muhim. Ota-onalarga farzand tarbiyasida mas'uliyatni oshirish, ijobiy muhit yaratish va bola bilan ochiq muloqot qilish bo'yicha tavsiyalar beriladi. Shuningdek, o'quvchilarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularni sport, ijodiy to'garaklar va ijtimoiy foydali faoliyatlarga jalb qilish delinkvent xulqning oldini olishda samarali vositadir.

Delinkvent xulq-atvor — ijtimoiy qoidalarga zid bo'lgan, qonunbuzarlik darajasiga yetmagan, lekin axloqiy normalarga mos kelmaydigan harakatlar tizimi. Delinkvent axloq shaxs og'ishgan xulqining shakli sifatida. Qonunga qarshi axloqqa nisbatan turlicha yondoshuvlar va tushuncha apparatidan foydalaniladi. Psixologik adabiyotlarda uni ko'pincha delinkvent axloq sifatida ko'rsatadilar. Ponya-tie proisxodit ot latinskogo delinquent – «prostupok, provin-nost». Bu atama ostida biz shaxsning qonunga qarshi axloqi – ushbu jamiyatda va ushbu vaqtda o'rnatilgan qonunlardan og'ishgan, boshqa odamlar yoki ijtimoiy tartibning tinchligiga xavf soluvchi va o'zining oxirgi ko'rinishlarida jinoiy jazolanadigan aniq shaxsning harakatini tushunamiz.

Qonunga qarshi axloqni namoyon etuvchi shaxs delinkvent shaxs (delinkvent) sifatida tavsiflanadi, harakatning o'zi esa – deliktdir. Kriminal axloq umuman delinkvent axloqning bo'rttirilgan shakli hisoblanadi. Umuman olganda delinkvent axloq jamiyatning aniq ifodalangan qoida (qonun) lariga, bevosita davlat hayotining mavjud meyorlariga qarshi yo'naltirilgan. Maxsus adabiyotlarda ko'rib chiqilayotgan atamadan turli ma'nolarda foydalaniladi. A. E. Lichko, vvedya v prakti-ku podrostkovoy o'smir psixiatriyasining amaliyotiga ponyatie «delinkventlik» tushunchasini kiritib, uning o'z ortidan jinoiy javogarlilikni olib kelmaydigan mayda antijamoatchilik harakatlarini chekladi. Bu, masalan, maktabga bormaslik, asotsial guruh bilan muloqot qilish, mayda bezorilik, zaiflar ustidan tahqirlash, mayda pulni olib qo'yish, mototsiklni olib qochish. V.V.Kovalev, delinkventlikning bunday sharhlashga qarshi delinkvent axloq jinoiy axloq hisoblanishini ko'rsatib, etiroz bildiradi. Qonunbuzarlikni sodir etgan o'smirlar orasida A.I.Dol-gova, E. G. Gorbatovskaya, V. A. SHumilkin va boshqalar, o'z navbatida, quyidagi uch tipni ajratadi:

- 1) izchil-kriminogen – ijtimoiy muhit bilan o'zaro tasirda jinoiy axloq shaxsning kriminogen «hissasi» hal qiluvchi hisoblanadi, jinoyat axloqning odatiy usulidan kelib chiqadi, u subektning maxsus qarashlari, ko'rsatmalari va qadriyatleri bilan shartlanadi;

2) vaziyatli-kriminogen – axloqiy me’yorlarning buzilishi, jinoiy bo’lmagan xarakterdagi qonunbuzarlik va jinoyatning o’zi ahamiyatli darajada notinch vaziyatlar bilan shartlangan; jinoiy axloq subektning rejalariga mos tushmasligi, uning nuqtai nazarida ekstsess bo’lishi mumkin; bunday o’smirlar ko’pincha qonunbuzarlikning tashabbuskori hisoblanmay, spirtli ichimliklar kayfidagi holatda guruhda jinoyat sodir etadilar;

3) vaziyatli tip – salbiy axloqning ahamiyatsiz ifodalanganligi; individ aybi bilan yuzaga kelmagan vaziyatning hal qiluvchi tasiri; bunday o’smirlar hayotining usuli ijobiy va salbiy tasirlar kurashi bilan xarakterlanadi.

Delinkvent axloqning shakllanish shartlari.

Ijtimoiy sharoitlar qonunga qarshi axloqning sodir bo’lishida ma’lum bir ro’l o’ynaydi. Ularga dastavval ko’p darajali jamoatchilik jarayonlari taalluqlidir. Bu, masalan, zaif hokimlik va qonunchilikning mukammal emasligi, ijtimoiy katakliz-malar va hayotning past darajasi. R.Mertonga asosan bazi odamlar delinkent axloqdan voz kecha olmaydilar, chunki hozirgi jamiyatda har qanday baho bilan daromadga, ehtiyoj va muvaffaqiyatga intilish kuchlidir.

Jamiyat farovonligidan u yoki bu darajada “chetga surib tashlangan” odamlarga qonuniy yo’l bilan istagan maqsadlariga erishish og’ir. V.N.Kudryavtsev jinoyatchini hatto erta yoshida yuzaga keluvchi o’z muhitidan begonalashish holatini ko’rsatadi. Xullas, 10 foiz tajovuzkor jinoyatchilar onalari ularni bolalikda sevmagan deb hisoblaydilar (“meyoriy” tanlovda faqat 0,73 foiz). Adabiy malumotlarni yig’ib, delinkventlikni chaqiruvchi quyidagi mikroijtimoiy omillarni sanab o’tish mumkin:

- bolalarning nozik g’amxo’rlik va ota-onalari tomonidan mehribonligiga ehtiyoji frustratsiyasi (masalan, o’ta qattiqqo’l ota yoki etarlicha g’amxo’r bo’lmagan ona), o’z navbatida, bolada erta jarohatli kechinmalarni uyg’otadi;
- oilada jismoniy yoki psixologik shafqatsizlik yoki kuch kalti (masalan, jazoning haddan tashqari yoki doimiy qo’llanilishi);
- manaviy ongning me’yoriy rivojlanishini qiyinlashtiruvchi o’ta ta’sirining etishmasligi (masalan, uning yo’qligi);
- jarohatli sharoitlarni qayd qilish bilan o’tkir jarohat (kasallik, ota-onaning o’limi, zo’ravonlik, ajrashish);
- bolani uning xohishlarini bajarishda erkalatish; ota-onalarning yetarli bo’lmagan talabchanligi, ularning o’sib boruvchi talablarni qo’yishga yoki ularning bajarilishiga erishishga noqodirligi;
- bolani o’ta rag’batlantirish – ota-onaga, aka-uka va opa-singilga juda ham jadal erta sevgili munosabat;

- ota-onalar tomonidan bolaga nisbatan talablarning kelishmaganligi oqibatida unda axloqning aniq tushunchasi paydo bo'lmaydi; – ota-onalar (vasiylar) ning almashinuvi;
- ota-onalar o'rtasidagi surunkali aniq ko'zga ko'ringan nizolar (ayniqsa, qachon shafqatsiz ota onani do'pposlagan vaziyat xavfli);
- ota-onalarning istalmagan shaxsiy xislatlari (masalan, talabchan bo'lmagan ota va erkalatuvchi onaning uyg'unligi);
- bolaning o'rganish orqali oilada yoki guruhda delinkvent qadriyatlarni (ochiq yoki yashirin) o'zlashtirishi.

Deviant xatti-harakatlar — jamiyat tomonidan qabul qilingan me'yorlardan og'ishgan, lekin har doim ham jinoyat deb baholanmaydigan xulq-atvor turlari Qonunga qarshi axloqning individual determinantlari psixologik tahlil uchun alohida qiziqishdan iboratdir. Delinkvent (qonunga zid, antijamoaviy) axloq muammosi ko'plab ijtimoiy fanlarning tadqiqoti uchun markaziy hisoblanadi, chunki jamoatchilik tartibi yaxlit olganda davlat kabi uning har bir alohida fuqarosining rivojlanishida ham muhim ro'l o'ynaydi. Qonunga qarshi axloqqa nisbatan turlicha yondoshuvlar va tushuncha apparatidan foydalaniladi. Psixologik adabiyotlarda uni ko'pincha delinkvent axloq sifatida ko'rsatadilar. Bu atama ostida biz shaxsning qonunga qarshi axloqi – ushbu jamiyatda va ushbu vaqtda ornatilgan qonunlardan og'ishgan, boshqa odamlar yoki ijtimoiy tartibning tinchligiga xavf soluvchi va o'zining oxirgi ko'rinishlarida jinoiy jazolanadigan aniq shaxsning harakatini tushunamiz. qonunga qarshi axloqni namoyon etuvchi shaxs delinkvent shaxs (delinkvent) sifatida tavsiflanadi, harakatning ozi esa – deliktdir. Kriminal axloq umuman delinkvent axloqning borttirilgan shakli hisoblanadi. Umuman olganda delinkvent axloq jamiyatning aniq ifodalangan qoida (qonun) lariga, bevosita davlat qayotining mavjud me'yorlariga qarshi yonaltirilgan.

Keng tarqalishni olgan «delinkvent» atamasi xorijda voyaga etmagan jinoyatchilarni ifodalash uchun qo'llaniladi. Xullas, Butunjahon sog'liqni saqlash tashkilotining materiallarida delinkvent boshqa individ yoki guruhga zarar keltiruvchi va ushbu lahzada jamiyat rivojlida me'yoriy ijtimoiy guruhlar tomonidan o'rnatilgan chegaradan o'tuvchi axloqli 18 yoshgacha bo'lgan shaxs sifatida ta'riflanadi. Voyaga yetgach delinkvent avtomatik tarzda antijimoiy shaxsga aylanadi. Psixologik adabiyotlarda delinkventlik tushunchasi umuman qonunga qarshi axloq bilan bog'lanadi. Bu – jamoatchilik tartibi me'yorlarini buzuvchi har qanday axloq. Ushbu axloq jinoyatchilik darajasiga yetmagan ma'naviy me'yorlarni mayda buzuvchi shaklga ega bo'lishi mumkin. Bu yerda u asotsial axloq bilan mos tushadi. U Jinoiy kodeksga muvofiq jazolanuvchi jinoiy harakatlarda ham ifodalanishi mumkin. Bu qolda axloq kriminal, antijimoiy boladi. Fuqarolarni o'rnatilgan qonunlar va

qoidalarga amal qilishni uyg‘otishga yo‘naltirilgan jamiyatning turli-tuman choralarga qaramay, ko‘pchilik odamlar uni har kuni buzadilar. Ko‘pincha ko‘rinishidan to‘la oddiy ko‘ringan odamlar to‘satdan jiddiy jinoyat sodir etganliklarini tushunish sodir boladi. Delinkvent axloqning bunyodga kelishida muhim ro‘lni mikroijtimoiy vaziyat o‘ynaydi. Uning shakllanishiga, masalan, quyidagilar ko‘maklashadi: asotsial va antiijtimoiy muqit (ota-onalarning piyonistaligi, asotsial va antiijtimoiy oila yoki kompaniya); nazoratsizlik; ko‘p bolali va to‘liq bo‘lmagan oila; oila ichidagi nizolar; ahamiyatli boshqalar bilan surunkali janjallar.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o‘quvchilardagi delinkvent xulq-atvor murakkab ijtimoiy-psixologik muammo bo‘lib, uni erta aniqlash va kompleks yondashuv asosida bartaraf etish lozim. Oila, maktab va psixolog hamkorligi, profilaktik va korreksion ishlar orqali o‘quvchilarda ijobiy xulq-atvorni shakllantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Allport, G. W. (2002). Shaxs nazariyasi. Toshkent: O‘zbekiston pedagogika nashriyoti.
2. Karimova, R. A. (2010). Yosh davrlari psixologiyasi. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
3. G‘ofurov, K. X., va boshq. (2006). Ijtimoiy psixologiya asoslari. Toshkent: Fan.
4. Ergashev, I. T. (2005). Yoshlar ijtimoiy muhitda: muammo va yechimlar. Toshkent: Ma’naviyat.
5. Freud, S. (1992). Psixoanalizga kirish. Moskva: Respublika.
6. Becker, H. S. (1963). Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance. New York: Free Press.
7. Merton, R. K. (1957). Social Theory and Social Structure. Glencoe, IL: Free Press.
8. Bandura, A. (1977). Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
9. Muhammadiyev, M. M. (2008). Ijtimoiy muhit va shaxs rivojlanishi. Toshkent: Ma’naviyat.